

Εισαγωγή

Σήμερα η ανθρωπότητα διέρχεται μια από τις μεγαλύτερες κρίσεις στην ιστορία της. Πρόκειται για μια κρίση κυρίως κοινωνική και πολιτική, κρίση θεσμών και αξιών, που αφορά το αντιπροσωπευτικό δημοκρατικό πολίτευμα,¹ με τους πολίτες να έχουν περιπέσει κατά τον James Fishkin σε ένα «λήθαργο πολιτικής απάθειας» ή «πολιτικής αδιαφορίας» και απαξίωσης του δικαιώματος του ενεργού πολίτη.² Κι όπως διατείνεται η φιλόσοφος Martha Nussbaum, βρισκόμαστε εν μέσω μιας βαθύτερης κρίσης, μιας παγκόσμιας «κρίσης παιδείας»,³ εγγενές χαρακτηριστικό της οποίας είναι και η κρίση «δημοκρατικής πολιτειακής παιδείας».

Η αναγκαιότητα της πολιτικής διαπαιδαγώγησης –και δη των νέων– έχει επισημανθεί ευρύτατα από φιλοσόφους, κοινωνικούς επιστήμονες, εκπαιδευτικούς και πολιτικούς, αρχής γενομένης από την εποχή της αρχαίας πόλης (πόλης-κράτους), στη νεωτερική εποχή της φιλελεύθερης δημοκρατικής εθνόπολης (έθνους-κράτους) και στη σύγχρονη εποχή της «πολυπολιτισμικής κοσμόπολης».⁴

¹ Βλ. π.χ. Οικονόμου Γ. Ν., *Από την Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στη Δημοκρατία*, Παπαζήσης, 2009, σελ. 11.

² Βλ. Σπανού Κ., «Ανεξάρτητες Αρχές: Κρίση, μετεξέλιξη ή αναβάθμιση του πολιτικού συστήματος;», Κοντιάδης Ξ., Ανθόπουλος Χ. (επιμ.), *Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος*; Παπαζήσης, Αθήνα, 2008, σσ. 215-256, σελ. 215.

³ Βλ. Nussbaum Μ. C., *Όχι για το Κέρδος: Οι Ανθρωπιστικές Σπουδές Πρόαγουν τη Δημοκρατία*, μτφρ. Χρηστίδης Γ., Κριτική, 2013, σελ. 33-34.

⁴ Βλ. Καζαμιάς Α. Μ., Πολιτειακή Παιδεία του Πολίτη, Θεμέλιο της Δημοκρατίας, online εφημερίδα «Η Αυγή», 01/05/2016, <http://www.avgi.gr/article/10839/6489591/politeiake-paideia-tou-polite-themelio-tes-demokratias>, Ενδεικτικά, κατά τον Levine Ρ.: «*Διχρές και δίκαιες δημοκρατίες προϋποθέτουν την ύπαρξη πολιτών με "πολιτειακή παιδεία", η οποία αποτελεί συλλογική ευθύνη του σχολείου, της οικογένειας, των πολιτικών θεσμών, του τύπου και της κοινότητας*» και, κατά την Jacqueline de Romilly: «*Η δημοκρατία απαιτεί ουσιαστικά μια συγκεκριμένη παιδεία του πνεύματος, της δυνατότητας του καθενός να διαμορφώνει μια κρίση. [...] Το καθεστώς αυτό προϋ-*

Ο δημόσιος πολιτισμός μας ως Ευρωπαίων πολιτών, συγκροτείται αλλά και εξελίσσεται βάσει τριών θεμελιωδών αξιών προεξαρχόντως της ελευθερίας αλλά και του πώς συναρτάται η ελευθερία του ενός προς την ελευθερία του συνόλου, της δημοκρατίας που ο Δημήτρης Τσάτσος την είχε ορίσει ως «*την αναγωγή της εξουσίας στο δήμο*»,⁵ και το κράτος δικαίου (το κοινωνικό και το δημοκρατικό κράτος δικαίου), τις συνταγματικές δηλαδή εγγυήσεις απέναντι σε κάθε μορφή αυθαιρεσίας. Τρίπτυχο που δεν μπορεί παρά να αντανακλάται μέσα από τη διδακτική της πολιτειακής παιδείας. Η τελευταία είναι σε κάθε της έκφραση και έκφανση η ικανότητα κριτικής αμφισβήτησης· η κατανόηση της σχετικότητας του βίου αλλά συγχρόνως η ανάληψη πολιτικής ευθύνης ως στάση του κοινού βίου. Αφορά τις αξίες που καθορίζουν την ατομική συμπεριφορά και στάση απέναντι στα πράγματα.

Όπως υποστηρίζεται από τον Δ. Τσάτσο, εάν θεωρηθεί ότι η λειτουργία του πολίτη περιορίζεται στο να νομιμοποιεί με την ψήφο του τη Βουλή, τότε έχουμε ένα ορισμένο «*είδος πολίτη*», ο οποίος φέρει την ιδιότητα αυτή μόνο κατά την εκλογική διαδικασία. Τούτο, «*εάν (δηλαδή) η κοινωνία εκλαμβάνεται αποκλειστικά ως εκλογικό σώμα, σημαίνει και μια απροσδόκητη επιστροφή στον απόλυτο διαχωρισμό εξουσίας και κοινωνίας*».⁶ Αδιαμφισβήτητα ο πολίτης διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ύπαρξη της δημοκρατίας, γι' αυτό και η οπτική της παραμένει ατελής, αν δεν καθορίσουμε ποιο είδος πολίτη προϋποθέτει. Ο πολίτης ο οποίος παρακολουθεί και συμμετέχει ενεργά στις πολιτικές διαδικασίες, συμβάλλει στην ύπαρξη «*αρμονίας*» μεταξύ εκλεγμένης εξουσίας και πολιτικής κοινωνίας. Συναφώς, η δημο-

ποθέτει ότι όλοι όσοι συμμετέχουν σε αυτό έχουν επαρκή παιδεία, ώστε να κατανοούν ορισμένους πολιτικούς και εκλογικούς κινδύνους, να κρίνουν σωστά και να μην τους παρασύρει η προπαγάνδα και η έλλειψη κριτικού πνεύματος. Άρα το ζήτημα της παιδείας είναι συνδεδεμένο με το πρόβλημα της δημοκρατίας». Βλ. Levine P., *The Future of Democracy: Developing the Next Generation of American Citizens*, Medford, Tufts University Press, Massachusetts, 2007 και Romilly J., *Πόσο Επίκαιρη είναι η Αθηναϊκή Δημοκρατία Σήμερα*, μτφρ. Ελένη Οικονόμου, Ερμής, 2009, σελ. 57.

⁵ Βλ. Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο-Οργάνωση και λειτουργία της πολιτείας*, έκδ. 2^η, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993.

⁶ Βλ. Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1982, σελ. 213-218.

κρατία, ως μορφή πολιτεύματος «δεν επιβάλλεται, δεν εισάγεται αλλά προκύπτει από διαδικασίες που έχουν τη βάση τους στην πολιτικά συνειδητή κοινωνία».⁷

Κατά την τελευταία, λοιπόν, εικοσαετία, με αφορμή το έντονο ενδιαφέρον γύρω από θέματα σχετικά με την Παιδεία της Δημοκρατίας (ΠτΔ) και την αγωγή του πολίτη, γίνεται μεγάλη συζήτηση για το περιεχόμενο και τους στόχους της ίδιας της ιδιότητας του πολίτη στη δημοκρατική πολιτεία, πολλώ μάλλον του Ευρωπαϊού πολίτη. Ο Thomas Humphrey Marshall στο βιβλίο του *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη (Citizenship and Social Class)*, αναφέρει: «Η ιδιότητα του πολίτη είναι μια κοινωνική θέση που απονέμεται σε όλους όσοι είναι πλήρη μέλη μιας κοινότητας. Όλοι όσοι την κατέχουν είναι ίσοι ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, με τις οποίες έχει εμπλουτιστεί αυτή η θέση. Δεν υπάρχει καθολική αρχή που να καθορίζει ποια θα είναι αυτά τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις».⁸ Ωστόσο, προτείνει τη διάκριση της ιδιότητας του πολίτη σε τρία μέρη/ συστατικά στοιχεία:

- το ατομικό στοιχείο (δικαιώματα απαραίτητα για την ελευθερία του ατόμου –προσωπική ελευθερία, ελευθερία έκφρασης, σκέψης, πίστης κλπ),
- το πολιτικό στοιχείο (δικαίωμα συμμετοχής στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας), και
- το κοινωνικό στοιχείο (όλο το φάσμα δικαιωμάτων της ζωής ενός πολιτισμένου όντος σύμφωνα με το επίπεδο ζωής που γίνεται αποδεκτό στη συγκεκριμένη κοινωνία).⁹

Ο Oldfield από την άλλη, διακρίνει την ιδιότητα του πολίτη σε δύο μορφές:¹⁰

⁷ Στο ίδιο, σελ. 218.

⁸ Βλ. Marshall T. H., Bottomore T., *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, μτφρ. Στασινοπούλου Ο., Gutenberg, Αθήνα, 1995, σελ. 62.

⁹ Στο ίδιο, σελ. 42 κ.ε.

¹⁰ Βλ. Oldfield A., *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World*, Routledge, London, 1990.

- ως νομική θέση που περιλαμβάνει τα δικαιώματα του πολίτη ως μέλους μιας κοινωνίας, που του επιτρέπουν να συμμετέχει στα κοινά (να είναι κανείς πολίτης), και
- ως πρακτική θέση που αναφέρεται στη λειτουργία του κάθε μέλους μιας δημοκρατικής κοινωνίας ως πολίτη (να ενεργεί κανείς ως πολίτης).

Με την ως άνω διάκριση ο πολίτης εμφανίζεται με δύο μορφές: μία δημόσια, ως πολίτης, και μία ιδιωτική, ως άτομο.

Η «ιδιότητα του πολίτη» λοιπόν, μία από τις πιο επίμαχες έννοιες της δυτικής πολιτικής φιλοσοφίας, έχει συνδεθεί με έννοιες μεταξύ των οποίων η «δημοκρατία», τα «δικαιώματα», οι «αξίες», και παραπέμπει «σε διαφορετικά και δυνάμει αντιφατικά περιεχόμενα, όπως είναι η πολιτική αρετή, τα ατομικά συμφέροντα, το κοινό καλό, το εθνικό συμφέρον και η αξία της πολιτικής συμμετοχής».¹¹ Συνδέεται με τη συγκρότηση δύο παραδόσεων: την πολιτική-δημοκρατική με άξονα την «πόλη» και τη δημοκρατία («δήμος», democracy) και τη φιλελεύθερη-κοσμοπολιτική, με άξονες τον «κόσμο», τον φιλελευθερισμό και τον κοσμοπολιτισμό.¹² Στο πλαίσιο μιας κοινωνίας με υπερεθνικά χαρακτηριστικά, συνδέεται με έννοιες όπως η μετα-εθνική πολιτεότητα (post-national citizenship), η ευρωπαϊκή διακυβέρνηση (European governance) και η παγκόσμια ΚτΠ (global civil society).¹³

Σε κάθε περίπτωση, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η έννοια της ιδιότητας του πολίτη είναι στενά συνυφασμένη με αυτή της εκπαίδευσης. Η εισαγωγή της μαζικής δημόσιας εκπαίδευσης αποτέλεσε δίχως αμφιβολία ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία που συνέβαλαν στην ανά-

¹¹ Βλ. Μπάλιας Σ., «Ανθρώπινα Δικαιώματα. Ιδιότητα του Πολίτη και Εκπαίδευση», Μπάλιας Σ. (επιμ.), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2008, σσ. 198-220, σελ. 205.

¹² Βλ. Delanty G., “European Citizenship: A Critical Assessment”, *Citizenship Studies*, 11 (1), 2007, pp. 63-72, σελ. 64, Beck U., “The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity”, *British Journal of Sociology*, vol. 51 (1), 2000, pp. 79-105 και Featherstone M., “Cosmopolis. An Introduction”, *Theory, Culture & Society*, vol. 19 (1-2), 2002, pp. 1-16.

¹³ Βλ. ενδεικτικά Habermas J., *The Postnational Constellation*, Polity Press, Cambridge, 2001.

δειξη της σύγχρονης ιδιότητας του πολίτη, δεδομένου ότι προσέφερε (και προσφέρει) τη βάση για συνειδητή συμμετοχή και ενσωμάτωση.

Τα άτομα πρέπει να είναι εξοπλισμένα με τα εφόδια που θα τους επιτρέψουν να διαχειριστούν τη ζωή τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο εντός του πολιτιστικού και πολιτικού μωσαϊκού περιβάλλοντος στο οποίο κινούνται. Η πρόκληση σήμερα έγκειται στον καθορισμό των εφοδίων αυτών και του τρόπου με τον οποίο θα αποκτηθούν. Αυτή, επί της ουσίας, είναι η αιτιολόγηση για την παιδαγωγική προσέγγιση της ιδιότητας του πολίτη: τι πρέπει να γίνει εάν επιθυμούμε να ενισχύσουμε τόσο τη δυνατότητα όσο και τα κίνητρα για την ανάπτυξη μιας ουσιαστικής, σε δημοκρατικό και διακρατικό επίπεδο, ικανότητας για όλους όσους ζουν στην Ευρώπη.

Από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και εντεύθεν, η Ευρώπη έρχεται αντιμέτωπη με μια νέα κοινωνική συνθήκη, την πολυπολιτισμική κοινωνία. Οι μετανάστες που μετακινούνται προς την Ευρώπη, αρχικά από τις τέως αποικίες των ευρωπαϊκών κρατών, δημιουργούν μια νέα μορφή κοινωνίας με πολίτες προερχόμενους από ποικίλα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Αλλά και στη συνέχεια, ως αποτέλεσμα του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης που προκάλεσε πολυδιάστατες μεταβολές σε κοινωνικό και επιστημονικό επίπεδο, διαλύθηκαν στην κυριολεξία τα συμπαγή δεδομένα ομοιογένειας των κοινωνιών· στοιχεία που προκαλούν αλλαγές και στον προσδιορισμό της ιδιότητας του πολίτη, αφού δημιουργείται η ανάγκη να συνυπάρξουν στον ίδιο χώρο άνθρωποι οι οποίοι δεν συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος ή με βάση τη μακρά ιστορική τους συνύπαρξη στον ίδιο χώρο.

Η «νέα» αυτή ιδιότητα του πολίτη προϋποθέτει την αποδοχή του «άλλου» και την αναγνώρισή του ως μέλους ισότιμου της κοινωνίας που ζει.¹⁴ Το ερώτημα επομένως που ανακύπτει είναι: Τι σημαίνει να είναι κανείς πολίτης σήμερα στην Ευρώπη, σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται ως εποχή της μετανεωτερικότητας, της πολυπολιτισμικότητας, της παγκοσμιοποίησης;

¹⁴ Βλ. Tarrow S., “The Europeanisation of Politics: Reflections from a Social Movement Perspective”, *West European Politics*, vol. 18, no. 2, pp. 223-251.

Στο πλαίσιο αυτό και με σκοπό τον καθορισμό των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων του πολίτη στην Ευρώπη, σημειώθηκαν προσπάθειες σε ευρωπαϊκό επίπεδο όπου μέσω ποικίλων δράσεων και προγραμμάτων αναζητούνται διαρκώς στρατηγικές προκειμένου να διαμορφωθεί μια ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη.¹⁵ Η νέα ταυτότητα των πολιτών της Ευρώπης και του κόσμου, η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, αποδίδει στα άτομα χαρακτηριστικά πολιτών με υπερεθνικό και συνεργατικό πνεύμα, με αίσθημα αλληλεγγύης, με ανοχή στις πολιτισμικές διαφορές, με αναγνώριση των κοινών στοιχείων και των διαφορών.¹⁶ Ο Ευρωπαίος πολίτης σήμερα πρέπει να διακατέχεται από κριτικό, δημιουργικό, αυτόνομο και συστηματικό τρόπο σκέψης και δράσης, και δυνατότητα ευελιξίας.¹⁷

Προβληματισμοί βεβαίως που μεταφέρθηκαν και στον τομέα της εκπαίδευσης,¹⁸ διότι αυτή είναι που θα υλοποιήσει το «όραμα» του σύγχρονου Ευρωπαίου πολίτη και θα οδηγήσει στην ανάπτυξη σε κάθε άτομο του αισθήματος ότι ανήκει σε μια κοινωνική, πολιτισμική

¹⁵ Πρβλ. στο διαδίκτυο Active Citizenship Network (<http://www.activecitizenship.net>) που ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 2001 ως ευρωπαϊκό και διεθνές παράρτημα της ιταλικής οργάνωσης (Cittadinanattiva) για την προώθηση της ενεργού ιδιότητας του πολίτη.

¹⁶ Τέτοιους στόχους θέτει το δίκτυο Children's Identity and Citizenship in Europe (CICE). A European Commission Socrates Programme –Thematic Network Project, στο οποίο συνεργάζονται άνθρωποι από τον χώρο του πανεπιστημίου και της εκπαίδευσης. Στις δραστηριότητες αυτού του δικτύου εντάσσεται και η προσπάθεια μελέτης της αντίληψης των νεαρών ατόμων για την κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτικό τομέα. Προωθείται ένας ευρωπαϊκός τρόπος προσέγγισης των πρακτικών με τις οποίες κοινωνικοποιούνται τα παιδιά και η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών σε θέματα ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το δίκτυο βλ. <http://www.unl.ac.uk/cice/start.htm>

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Γρόλλιος Γ., «Όψεις της σύγχρονης ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής και παιδαγωγικής», *Αντιτεράδια της Εκπαίδευσης* 56, 2000, σελ. 47-55 και Cogan J., Derricott R., *Citizenship for the 21st Century: An International Perspective on Education*, Cogan Paul, London, 2001.

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Giddens Γ., *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών*, μτφρ. Γεώργιος Κ., Μεταίχμιο, Αθήνα, 2001, Sasson D., «Η κοινωνική δημοκρατία στην καρδιά της Ευρώπης. Οι προτεραιότητες του εικοστού πρώτου αιώνα», μτφρ. Κόκκινος Γ., *Σύγχρονα Θέματα* 60-61, 1996, σσ. 131-150 και Marples R. (επιμ.), *Οι σκοποί της εκπαίδευσης*, μτφρ. Χατζηπαντελή Π., Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.

και δημοκρατική κοινότητα,¹⁹ μέσω της προβολής και υιοθέτησης κοινών αξιών, κάνοντας χρήση συγκεκριμένων μεθόδων και παιδαγωγικών πρακτικών.

Αλλά προχωρώντας και πέρα από τον γνωστικό τομέα, η εκπαίδευση που στηρίζεται στις αρχές του νόμου, της δικαιοσύνης, της δημοκρατίας και της κοινωνίας,²⁰ θα εμφυσήσει μια κουλτούρα των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΔτΑ) που θα διασφαλίζει σεβασμό στην ιδιαιτερότητα και κατανόηση των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτά, με απώτερο στόχο την παγκόσμια εδραίωση της ισότητας, της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της κοινωνικής συνοχής, της αλληλοκατανόησης και αλληλεγγύης, στο πλαίσιο της δημοκρατικής συμμετοχής του πολίτη στην κοινωνία.

Στο ερώτημα, λοιπόν, εάν μπορεί η εκπαίδευση να αποτελέσει το εφελτήριο για την εξέλιξη της ευρωπαϊκής κοινωνίας, η οποία μεταβάλλεται συνεχώς στο πέρασμα των ετών, δίνοντας μια νέα διάσταση στην πολιτική συνείδηση των μελών της, η απάντηση που δίνουμε είναι ναι. Άλλωστε πολίτες γινόμαστε μέσα από μια πολύπλοκη διαδικασία, στην οποία η εκπαίδευση διαδραματίζει εξόχως σημαντικό ρόλο.²¹ Όπως υποστηρίζει η Δήμητρα Καρακατσάνη, «η επιδιωκόμενη πολιτική αγωγή πρέπει να περιλαμβάνει μια εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη»²² μια εκπαίδευση η οποία δεν στοχεύει απλώς και μόνο στη διαμόρφωση ενός ενημερωμένου και πληροφορημένου πολίτη-μαθητή, «αλλά μια εκπαίδευση η οποία πρέπει να βοηθά τον μαθητή να αναπτύξει εργαλεία γνώσης και κατανόησης, και να καλλιεργεί

¹⁹ Βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Πράσινη Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαίδευσης, COM 93, 457 τελικό, Βρυξέλλες, 29/09/1993.

²⁰ Βλ. Καρακατσάνη Δ., «Ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και πολιτική διαπαιδαγώγηση», *Πρακτικά I' Διεθνούς Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος*, Ναύπλιο, 2001 (ηλεκτρ. έκδ.).

²¹ Βλ. Καρακατσάνη Δ., *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση. Γνώσεις, αξίες, πρακτικές*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004, σελ. 3.

²² Βλ. Καρακατσάνη Δ., «Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στο πλαίσιο της Κοινωνικής και Πολιτικής Εκπαίδευσης. Επαγγελματισμός, αυτοανάπτυξη και διδακτικές στρατηγικές», Μπάλιας Σ. (επιμ.), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2008, σσ. 151-173, σελ. 154.

τις δεξιότητες, τις ικανότητες και τις αξίες που του δίνουν τη δυνατότητα ενεργού και υπεύθυνης συμμετοχής».²³

Αλλά και σύμφωνα με τον Κορνήλιο Καστοριάδη, ο ενεργός πολίτης αποτελεί δημιουργήμα της δημοκρατίας, η οποία συγχρόνως προϋποθέτει τον ενεργό πολίτη,²⁴ και εφόσον ο ρόλος του πολίτη είναι καθοριστικής σημασίας για την ύπαρξη της δημοκρατίας, η εκπαίδευση των νέων και η συνεπαγόμενη διαμόρφωση των πολιτών γίνεται αντληπτή ως «*condition sine qua non*».²⁵

Η παρούσα μελέτη σκοπό έχει να εντοπίσει εάν και σε ποιο βαθμό οι δραστηριότητες εκπαίδευσης που υποστηρίζονται από τα ευρωπαϊκά προγράμματα δράσης τόσο στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΣτΕ) όσο και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), συμβάλλουν στην προώθηση της ενεργού συμμετοχής του Ευρωπαίου πολίτη. Με δεδομένο ότι γίνεται μια προσπάθεια να εμπλακούν τα άτομα –ιδίως οι νέοι– ενεργά στη δημόσια ζωή σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, και με αναφορά στην άποψη ότι η ιδιότητα του ενεργού πολίτη δεν περιορίζεται μόνο στην εκλογική πράξη, τίθεται το ερώτημα: πώς θα ενεργοποιηθεί και θα διευρυνθεί η συμμετοχή των νέων στα δημόσια πράγματα; Μια διευρυμένη εκδοχή του ερωτήματος με αναφορά στην ΕΕ μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Έχει εμπεδωθεί η αίσθηση του ανήκειν σε έναν ευρωπαϊκό δήμο; Εναλλακτικά: Είναι εξοικειωμένοι οι νέοι κυρίως πολίτες με τις δημοκρατικές διαδικασίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο όπως η ανάδειξη των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου; Σε μια Ευρώπη που χαρακτηρίζεται από πολιτική απάθεια, από ρατσισμό –κοινωνικό και φυλετικό– και από μεγάλα ποσοστά ανεργίας, ποιά θα μπορούσε να είναι η έκβαση της προσπάθειας του ΣτΕ και της ΕΕ για τη δημοκρατική διαπαιδαγώγηση των πολιτών; Τι έχει καταγραφεί στις ευρωπαϊκές χώρες που εφαρμόζονται τα σχετικά προγράμματα; Τα κράτη μέλη είναι πρόθυμα να ενσωματώσουν στα εθνι-

²³ Στο ίδιο.

²⁴ Βλ. Καστοριάδης Κ., *Η ελληνική ιδιαιτερότητα: Η πόλις και οι νόμοι*, τ. Β', Κριτική, Αθήνα, 2008.

²⁵ Βλ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη Γ., *Η δημοκρατία, ο πολίτης και οι «άλλοι». Πολιτισμική οικείωση της κοινωνικής και πολιτικής εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα, 2005, σελ. 21.

κά προγράμματα σπουδών τις ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες; Η εκπαίδευση που οδηγεί στην κατανόηση, οδηγεί και στη μετέπειτα υιοθέτηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας; Αυτά τα ερωτήματα συνθέτουν την εικόνα ενός προβληματισμού γύρω από την αξία της ΠτΔ ως αναπόσπαστου μέρους για τη διαμόρφωση μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας.

Επίσης, αποσκοπούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη συμβολή του ΣτΕ και της ΕΕ στην εμπέδωση της δημοκρατικής ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη, με τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που αυτή συνεπάγεται. Έχοντας στοιχεία για αυτές τις απαντήσεις, θα αποφανθούμε κατά πόσο η ΠτΔ –και η χρήση των τεχνικών που αυτή προτείνει– επιφέρει τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα αναφορικά με την ουσιαστική συμμετοχή των Ευρωπαίων πολιτών στη δημοκρατική πολιτεία και ποια τα ποσοστά επιτυχίας της. Η ανάλυση αυτή θα δώσει απαντήσεις και σχετικά με το μέλλον της ίδιας της Ευρώπης και τη μετάβασή της σε μια πιο δημοκρατική συγκρότηση.

Η συμμετοχική και η διαβουλευτική δημοκρατία –αναπόσπαστο πλέον τμήμα του ευρωπαϊκού προτύπου κοινωνίας– συνιστούν ένα κανονιστικό και διαδικαστικό αίτημα των καιρών, που συνδέεται με το γενικότερο ζήτημα του ελλείμματος δημοκρατικής και λαϊκής νομοποίησης. Προς τούτο, σε ένα πρώτο κεφάλαιο, επιχειρείται η παρουσίαση των κύριων κανονιστικών (normative) και διαδικασιακών (procedural) όψεων του προτύπου της διαβουλευτικής και της συμμετοχικής δημοκρατίας, και των θεμελιωδών πολιτικών ζητημάτων που θέτει και θίγει η σχετική συζήτηση.

Στο δεύτερο μέρος της ανά χείρας μελέτης, μελετώνται τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα για την πολιτική παιδεία, στο πλαίσιο της πολιτικής του ΣτΕ και της ΕΕ στον τομέα της εκπαίδευσης.

Συγκεκριμένα, μελετάται η συμβολή του ΣτΕ στον τομέα της εδραίωσης και εξέλιξης της δημοκρατίας (δημοκρατικής συμμετοχής των νέων) στον ευρωπαϊκό χώρο, υπό το πρίσμα του Προγράμματος «*Παιδεία της Δημοκρατίας*», που υιοθετήθηκε από τον Οργανισμό το 1997. Πρόκειται για ένα Πρόγραμμα που μέσω της παιδείας, επιχειρεί να βελτιώσει την ποιότητα με την οποία ασκείται η δημοκρατία από τους πολίτες. Το ζητούμενο είναι η προετοιμασία των «*σωστών*» πο-

λιτών, δηλαδή των πολιτών εκείνων που θα συμμετέχουν ενεργά στη δημοκρατική διακυβέρνηση του πλαισίου στο οποίο ζουν, θα σέβονται το διαφορετικό –είτε πρόκειται για φυλή, θρησκεία ή άλλο χαρακτηριστικό- και θα έχουν επίγνωση όχι μόνο των δικαιωμάτων, αλλά και των υποχρεώσεων που φέρουν εντός της κοινωνίας και έναντι του συνανθρώπου. Για την προετοιμασία και την κατάρτιση των πολιτών, το «κλειδί» κατά το Πρόγραμμα, είναι η δημοκρατική διαπαιδαγώγηση, την οποία η εν λόγω πρωτοβουλία προσπαθεί να βελτιώσει και να καταστήσει όσο το δυνατό περισσότερο αποτελεσματική.

Παράλληλα, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο η ΕΕ ενθαρρύνει την ουσιαστική δημοκρατική συμμετοχή σε ενωσιακό επίπεδο. Ζητούμενο των προγραμμάτων δράσης που εκπορεύονται από την ίδια και αντανακλούν την ανάπτυξη και την εφαρμογή πολιτικής εκπαίδευσης για την ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη στα κράτη μέλη, είναι η δυνατότητα των πολιτών να αποτελέσουν συνδιαμορφωτές πολιτικών επιλογών και όχι απλώς παθητικούς δείκτες πολιτικών αποφάσεων που καθορίζουν καταλυτικά το μέλλον τους.

Σημειώνεται ότι η μελέτη δεν είναι εξαντλητική. Εξετάζονται κυρίως τα προγράμματα και οι στρατηγικές που αφορούν την εκπαίδευση, ωστόσο μοιραία γίνεται κάποια αναφορά στα αφορόντα τη νεολαία ή την κατάρτιση, στο βαθμό βεβαίως που μπορούμε να τα διαχωρίσουμε. Επίσης, από τη φύση της η παιδεία με στόχο την ενεργό συμμετοχή του πολίτη αποτελεί μια διαδικασία διαρκή και αφορά τα άτομα καθ' όλη τη διάρκεια του βίου τους, ενώ μπορεί να λάβει χώρα σε διάφορα περιβάλλοντα.²⁶ Μολαταύτα, στα πλαίσια της παρούσας μελέτης θα μας απασχολήσει η δημοκρατική παιδεία η οποία παρέχεται στους νέους πρωτίστως στα πλαίσια του επίσημου σχολείου, και ειδικότερα στην πρωτοβάθμια, στη δευτεροβάθμια και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, με σκοπό την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής διάστασης της ενεργού συμμετοχής του πολίτη.

Κι αφού παρουσιαστεί μια σφαιρική εικόνα των ευρωπαϊκών εξελίξεων στον τομέα της πολιτικής εκπαίδευσης, σε μια τρίτη ενότητα,

²⁶ Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Εκπαίδευση Κατάρτιση Νεότητα, *Προς μια ευρωπαϊκή διάσταση εκπαίδευσης και ενεργού συμμετοχής του πολίτη*, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο, 2000, σελ. 18.

τίθεται ως περιπτώσιολογική μελέτη το παράδειγμα της Ελλάδας, της Αγγλίας²⁷ και της Γαλλίας, όπου παρατίθενται οι κεντρικές επιλογές και οι σχετικές εφαρμογές τους στις τυπικές μορφές εκπαίδευσης, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια (αποκλείονται η άτυπη και μη τυπική εκπαίδευση και η διά βίου μάθηση). Παράλληλα, εντοπίζονται οι αδυναμίες κατά την εφαρμογή τους στις υπό μελέτη χώρες.

Ακολουθούν οι καταληκτικές παρατηρήσεις όπου γίνεται αναφορά στις προοπτικές και σε προτάσεις σχετικά με τα προγράμματα για την ΠτΔ τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Η ερευνητική μέθοδος που ακολουθείται είναι:

– Η πρωτογενής έρευνα και μελέτη:

- Των αρχείων του ΣτΕ και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας/ (πλέον) Ένωσης που σχετίζονται με την ευρωπαϊκή πολιτική στον τομέα της εκπαίδευσης και της νεολαίας (αποφάσεις, ψηφίσματα, ανακοινώσεις, Συνθήκες, συστάσεις, εκθέσεις).
- Επίσης, των διεθνών ερευνητικών δραστηριοτήτων όπως αυτές της International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA) και του Centre for Research on Education and Lifelong Learning (Ερευνητικού Κέντρου για την Εκπαίδευση και τη Διά Βίου Μάθηση – CRELL), των εκθέσεων *Citizenship Education at School in Europe* του Eurydice European Unit της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, *Citizenship Education* της Επιτροπής *Education and Skills* του Βρετανικού Κοινοβουλίου, *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools* (Crick Report) και *Education for Democratic Citizenship*, της μελέτης του National Assessment of Education Progress (NAEP) και της διεθνούς έρευνας *ICCS Civic/ Citizenship (Education) Study* του International Association for the Evaluation of Educational Achievement κ.ά., τα οποία αποτελούν πλούσια πηγή εμπειρικών

²⁷ Όπως διευκρινίζεται στην τρίτη ενότητα της ανά χείρας μελέτης, το εκπαιδευτικό σύστημα του Ηνωμένου Βασιλείου διακρίνεται σε τρία εκπαιδευτικά συστήματα, με διαφορετική νομική βάση: της Αγγλίας και της Ουαλίας, της Σκωτίας και της Βόρειας Ιρλανδίας. Ωστόσο, στα πλαίσια της παρούσας μελέτης προκρίνεται η Αγγλία έναντι του Ηνωμένου Βασιλείου.

λεπτομερειών και περιλαμβάνουν την εφαρμογή των ευρωπαϊκών προγραμμάτων σε εθνικό επίπεδο.

- Καθώς και εγγράφων και νόμων που αφορούν τα προγράμματα σπουδών της Ελλάδας, της Αγγλίας και της Γαλλίας αλλά και των αποτελεσμάτων ερευνών του Ευρωβαρόμετρου.

– Η δευτερογενής έρευνα και μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας για την εξαγωγή πληροφοριών σχετικών με την ανάγκη διάπλασης/ διαμόρφωσης του δημοκρατικού πολίτη στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας αλλά και αναφορικά με το ελληνικό, αγγλικό και γαλλικό πολιτικό και εκπαιδευτικό σύστημα.

Τέλος, κρίνεται σκόπιμο να διευκρινιστεί ότι στην ανά χειράς μελέτη οι όροι «Παιδεία της Δημοκρατίας», «Πολιτειακή/ Πολιτική εκπαίδευση ή παιδεία», «Αγωγή του Πολίτη», «Πολιτειακή/ Πολιτική αγωγή», «Δημοκρατική διαπαιδαγώγηση» χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και όχι προκειμένου να αποτυπωθεί η μεταξύ τους εννοιολογική διαφοροποίηση.

Στο σημείο τούτο, θα ήθελα να επισημάνω ότι το ανά χειράς βιβλίο αποτελεί επεξεργασμένη και επικαιροποιημένη μορφή της διδακτορικής μου διατριβής, η οποία εκπονήθηκε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, τον Δεκέμβριο του 2017.

Στο πλαίσιο αυτό, ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα της διατριβής Καθηγητή κ. Δημήτρη Χρυσόχου για τη διαρκή ενθάρρυνσή του αλλά και τα ευγενικά του σχόλια στο οπισθόφυλλο του βιβλίου.

Επίσης, είμαι ιδιαίτερος ευγνώμων στον Επικεφαλής Εκπρόσωπο Τύπου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, κ. Μαργαρίτη Σχοινά για την τιμή που μου κάνει προλογίζοντας την παρούσα έκδοση.

Ευχαριστώ και την Καθηγήτρια κ. Δέσποινα Καρακατσάνη για τη βιβλιοκριτική της στο οπισθόφυλλο του πονήματος τούτου.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στον εκδότη κ. Πέτρο Παπασαραντόπουλο που με εμπιστεύτηκε σε αυτή τη συγγραφική προσπάθεια.

Η εκπόνηση της παρούσας μελέτης αποτέλεσε για μένα ένα φιλόδοξο εγχείρημα, μια σημαντική πρόκληση, κυρίως λόγω της δημοσίευσής της σε μια χρονική στιγμή που δεν θυμίζει σε τίποτα την Ευρώπη που οραματίστηκαν οι πατέρες μας. Σε αυτή την απαιτητική δια-

δρομή στάθηκαν συνοδοιπόροι οι γονείς μου, Γιώργος και Μαρίνα, και οι αδερφές μου, Μαριαλένα και Δήμητρα, δίχως τη στήριξη και τη συμπαράσταση των οποίων η παρούσα δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

Θα ήθελα, ωστόσο, να αφιερώσω το παρόν πόνημα στη μνήμη του παππού μου Γεωργίου Μουστάκα, που «έφυγε» από τη ζωή την ημέρα αναγόρευσής μου σε διδάκτορα του Τμήματος «Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών» του Παντείου Πανεπιστημίου.

